

Hız. Peygamber'den vefatından sonra Müslümanların ihtilaf etmeye başlamasıyla tetiklenen bazı toplumsal olayların dini temelde nasıl değerlendirileceği ve yönetimde kimin söz sahibi olacağı sorunu temel bir teolojik sorun haline gelmiştir. Bu sorunları çözmeye çalışan Müslüman âlimler, genellikle kendi bakış açılarına göre bir yaklaşım belirleyerek meseleleri çözmeye çalışmış, bazen muhaliflerini dinde olmayan şeyleri uydurmakla, bazen de dinden çıkmakla suçlamışlardır. Hicri ikinci yüzyıldan sonra sistemleşmeye başlayan İslam mezhepleri, genellikle din anlayışlarını ve karşıtlarını kendi perspektiflerinden değerlendirip hükümlerde bulunmuşlardır. Bu yöntem, kelami yaklaşımlar kök salarak muhaliflerine karşı hoşgörüsüz ve katı bir din anlayışını tetiklemiştir.

Nitekim Dört Halife Dönemi'nden sonra imamet meselesi İslam dünyasında bölünmelere yol açmıştır. Batınilik böyle bir ayrışmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Batınilik ilk yıllarında gizli propaganda olarak yürütülmüş, ancak geniş coğrafyalara yayılıp kendi devletlerini kurduklarında Batıniler gizlilikten vazgeçmiştir. Bu durum, Batını propagandasının açık bir şekilde yürütülmesi nedeniyle dönemin diğer devletlerini hem sosyal hem de siyasi açıdan etkilemiştir. O dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devleti de Batınilerin en önemli hedefi olmuştur. Selçuklu Devleti'nin sultanları da Batınileri açık hedef olarak göstermiş ve zaman zaman onlara karşı seferler düzenlemiştir. Ne yazık ki Batınilere karşı düzenledikleri bu seferler ya kesintiye uğramış ya da kesin sonuç alınamamıştır. Buna bağlı olarak Hasan Sabbah'ın ele geçirdiği Alamut Kalesi, Anadolu'da derin izler bırakan Moğol seferlerine kadar ayakta kalmayı başarmıştır.

Hasan Sabbah, Büyük Selçuklu Devleti sınırları içerisinde Batınilığın veya İsmaililiğin en büyük savunucusuydu. Fatımi Devleti Halifesi Mustansır vefat edince Batıniler arasında bölünmeler ortaya çıktı ve Hasan Sabbah, Nizari İsmaililerin kurucusu ve savunucusu oldu. Alamut'un ele geçirilmesiyle iktidarını güçlendiren Hasan Sabbah, kalesinden emir verdiği suikastçılar o dönemin kabusu haline geldi. Fedailer tarafından işlenen cinayetler ve suikastlar, o dönemin en büyük devlet adamlarının bile kabusu haline geldi. Hasan Sabbah'ın oğulları da sıkıyönetimden nasibini aldı ve kurallarına uymayan iki oğlunu öldürdü. Hasan Sabbah ve takipçileri günümüzde her zaman merak edilen ve hakkında kitaplar yazılan konular arasındadır. Bazen bu meraklar çeşitli efsane hikâyelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hasan Sabbah'ın Batını yolunun küfür olduğu ilk kez Gazali tarafından açıkça ifade edilmiştir. Gazali'ye göre Hasan Sabbah, matruşka bebeği gibi, açtıkça değişen bir inanç sistemi kurmuştur. Mesela Kur'an'ın karmaşık bir kitap olduğunu, zahiri ve Batını manaları olduğunu, anlaşılması için özel bir anahtara ihtiyaç duyulduğunu âlimlere anlatırken; Daha üst seviyedekilere Kuran'ın aslında bir esprisinin olmadığını, bu tür hikâyelerin tüm dinlerde bulunabileceği anlatılıyor; En üst mevkilerde olanlar, "Hiçbir şey gerçek değil, her şey mubah"

deniyordu.

Başlangıçta Şii mezhebinden ortaya çıkan gizli bir oluşum olan Bâtınîlik, ilk olarak Karmatî ve Fatimî dönemlerinde kendi içinde bölünmeler yaşamıştır. Fatımiler içindeki ikinci bölünme sonucunda Mustali ve Nizari İsmaililer ortaya çıktı. Bu kitabın ana konusu olan Nizari İsmaililer asıl şöhretlerini, savunucuları ve liderleri Hasan Sabbah'a borçludurlar. O, genç yaşta Bâtınîlerle temasa geçerek önemli Bâtîni alimlerden aldığı bilgiler doğrultusunda bu mezhebe katılmıştır. Fatimi halifesi el-Mustansır'ın vefatından sonra Hasan Sabbah Fatımiler adına propaganda yapmış ve el-Mustansır'ın en büyük oğlu Nizar'a destek vermiştir. Ancak vezir Bedrü'l-Cemali'nin ısrarı üzerine Mustali'nin imam olarak atanması ve Nizar'ın öldürülmesi üzerine İsmaililikle Sabbah arasında daha keskin bir ayrılık meydana gelmiştir. Bu ayrılık sonucunda Hasan Sabbah, Nizarilerin lideri olarak Fatimilerden bağımsız olarak İran bölgesinde faaliyetlerine başlamıştır.

Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi sonucu kendilerine bir merkez bulan Nizariler, hem doktrin hem de siyasi anlayış bakımından yavaş yavaş Fatimilerden ayrıldı. Hasan Sabbah'ın geliştirdiği davet yöntemiyle Bâtıniler yeni bir döneme girmiştir. Tarihte ilk örneklerini görebileceğimiz gerilla hareketlerinin temelleri, Hasan Sabbah'ın özel olarak yetiştirdiği fedailerle ve yaptıkları suikastlarla atılmıştır. Bâtınlık davası artık dinî anlamın dışında başka amaçlara hizmet etmiş ve bu dönemden sonra Haşhaşi adı altında kanlı bir örgüt veya suikast timi haline gelmişlerdir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti sınırları içerisinde özerk bir harekete dönüştüler.

Daha sonra ki dönemlerde Hasan Sabbah ve takipçileri dağlık bölgeleri tercih ederek, ulaşılması zor yerlere kaleler inşa ederek hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Düşman saldırılarına karşı savunma kolaylığı sağlaması nedeniyle dağlık bölgeleri tercih etmeleri özellikle dikkat çekicidir. Nitekim bu kalelerin fethi hiç de kolay olmayacaktır. Özellikle yüksek dağ zirvelerinde yer alan kalelerin içine su kanalları ve yiyecek depoları inşa ederek, herhangi bir saldırı karşısında kendilerini kalenin içine çekerek, düşmanlarının kuşatmalarına uzun süre dayanabilmeyi başarmışlardır. Düşmanları açısından ise bu durum yorucu bir süreci getirmekteydi. Aslına bakılırsa kuşatmaların çoğu ya terk edildi ya da başarısız oldu. Bir diğer dikkat çeken nokta ise Suikastçıların hedef olarak daima dağlık bölgeleri tercih etmeleridir. Büyük topraklar seçmediler, tam tersine dağınık bir düzen izlediler. Bu dağınık düzenin merkezi her zaman Alamut olmuştur

Hasan Sabbah'ın atadığı yöneticiler diğer kalelerden sorumluydu. Bunun sonucunda yerleşik şehir yaşamı yerine dağlarda dağınık bölgelerde yaşamayı tercih ettiler. Bir diğer önemli nokta da en çok mücadele verdikleri Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı askeri harekât düzenlenmemiş

olmalarıdır. Tam tersine Selçuklular İsmaili kalelerine karşı sürekli askeri hareketler düzenlemişler ve İsmaililer sürekli savunma halinde olmuşlardı. İsmaililer, Selçuklulara karşı askeri eylemler yerine daha kanlı bir yöntem geliştirdiler. Bu eylemler, yetiştirdikleri fedailer sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Bu yöntem, dönemin kâbusu haline gelecek birçok suikasta yol açmıştır. Bu suikastlar, tam anlamıyla İsmaililerin saldırı timi tarafından yapılmaktaydı. Görünüşe göre bu suikastlar veya fedailer belirli bir sınıfı hedef almıyordu. Kurbanların fedailerin hedefi haline gelmelerinin en büyük nedeni İsmaili davasına düşman olmaları veya onlara zarar verecek davranışlarda bulunmalarıydı. Öldürdükleri ilk devlet adamı Nizamülmülk bunun bir örneğidir. İsmaililere karşı yaptığı eylem ve tedbirler ünlü vezirin ölümüne neden oldu. Aynı şekilde kendilerine karşı askeri harekât düzenleyen birçok emir de suikasta kurban gitti. Sadece askeri alanda değil eğitim ve dini hayatta da onların aleyhinde konuşan âlimler de suikastlara maruz kalan bir diğer gruptur. Ayrıca devlet yöneticilerinin, padişahların ve masum insanların da hedef alındığı zamanlar oldu. Bu suikastlar o kadar çoktur ki, Bâtıniler tarafından öldürülen önemli kişilerin isimlerini ve listelerini içeren kitaplar bulunmaktadır.

İsmaililerin/Bâtınilerin dini faaliyetleri dailer tarafından yapılırken, fedailer de etrafta korku yaymakta ve terör estirmekteydi. Hasan Sabbah'ın büyüğü müritlerini o kadar kör etti ki, ona bir tanrı gibi tapındılar. Aynı şekilde sonsuz mutluluk vaadiyle onların zihinlerini o kadar uyuşturmuştur ki, bu insanlar ölümü yaşama tercih etmişlerdir. Birçoğu, Sabbah'ın emriyle başlarına gelecekleri bilerek, hiç düşünmeden ya yüksek bir yerden atlamaya ya da hançerle boğazlarını kesmeye hazırды. Ona göre müritleri arasında en fedakar olanlar, idealleri uğruna kan döken ve ölenlerdi. Sabbah, bu göreve adanan hançerleri, böyle bir ölümü göze alan müritlerine sunarken, uğruna canlarını feda etmenin karşılığı olarak yaşadıkları büyük haz ve mutlulukla dolu coşku halinin sonsuza kadar süreceğini vaat ediyor.

Öncelikle Hasan Sabbah döneminde oluşturulan bu yeni yapının tek amacının düşmanlarını öldürmek olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklar, Sabbah'ın huzuruna gelen fedailerin, yedikleri yemeğin ardından servis edilen içecek veya ceviz, bal ve haşhaş tohumu karışımı bir maddeyi yedikten veya içtikten sonra geçici olarak bilinçlerini kaybedip bayıldıklarını göstermektedir. Bu kişiler tekrar kendilerine gelip uyandıklarında kendilerini cennet bahçesi denilen yerde bulurlar. Bu bahçenin tarifini veren Marco Polo, buranın adeta Kuran'da bahsedilen cennete benzediğini, çeşitli yiyeceklerin, bal ve süt akan ırmakların, güzel kızların bulunduğunu belirtmektedir. Burada güzel vakit geçiren fedailer tekrar o karışımı içerler ve bu kez uyandıklarında karşılarında Sabbah'ı görürler. O bahçenin cennet olduğunu söyleyen Sabbah, cennete girebilmek için öldürülmesi gereken kişilerin isimlerini söylerdi. Bu durumla karşılaşan fedailer cennet vaadiyle efendileri ne derse onu yapmaya başladılar. Bu uğurda yaşasalar ya da ölseler bile cennetle ödüllendirilecekleri söylendi. Bu konuda dikkat edilmesi gereken nokta, Marco Polo'nun bu tanımlamayı yaptığı dönemde Alamut Kalesi'nden geriye yalnızca kalıntıların kaldığıdır. Yani bu açıklamayı orada yaşayan yerel halkın verdiği bilgilere dayanarak vermiş olabilir. Diğer birincil kaynaklarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması dikkat çekicidir. Cennet bahçesini anlatan ilk ve tek kaynak Marco Polo'dur. Bu nedenle kaledeki cennet bahçesinin gerçekliği tam olarak kanıtlanamamıştır. Sadece Moğol Hanı Hülagu'nun

tarihçisi Ata Melik Cüveynî'nin bahsettiği su ve bal içeren erzak depoları cennet tasviri olarak kulaktan kulağa aktarılmıştır.

Efendilerinin emirlerini yerine getirmenin her şeyden önce geldiği gerçeğini ve bu amaçla yaptıkları suikastları dikkate aldığımızda fedailerin fedakarlıklarının ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Burada ilginç bir konu da afyon haşhaş meselesidir. Haşhaş kullanan fedailerin kesin bir kaydı yok. İlk etapta böyle bir maddeyle kandırılan fedailerin olduğunu düşünürsek, onların suikast planlarını gerçekleştirirken asla bu maddenin etkisi altında olamayacaklarını söyleyebiliriz. Eğer durum böyle olsaydı birçok suikast planı başarısızlıkla sonuçlanırdı. Halkın gözleri önünde, kendileri yokken gerçekleştirilen bu suikastlar bu kadar planlı olmazdı. Burada dikkat çeken bir diğer nokta da bu suikastların gerçekleştirildiği dönemde sıklıkla halka açık mekânların tercih edilmesidir. Bu durum, fedailerin kendilerini ve kimliklerini saklama ihtiyacı hissetmediklerini ve yaptıklarını amaçları doğrultusunda yaptıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Nizari İsmaililerin lideri Hasan Sabbah kendisini hiçbir zaman imam olarak tanıtmamıştır. O, bu davaya ancak bir gün gerçekten ortaya çıkacak imamın yardımcısı olarak tanıtmıştır. Nitekim ölmenden önce vasiyetinde bunu açıkça belirtmiştir. Yine, takipçilerine yönelik suikastlar arttıkça ve davalarına ne kadar çok insan katarlarsa, gerçek imamın ortaya çıkması da o kadar yakın olur. Bir diğer konu ise üç arkadaşın hikâyesidir. Bazı kaynaklarda Nizamülmülk, Hasan Sabbah ve Ömer Hayyam'ın arkadaş oldukları ve aynı hocadan ders aldıkları belirtilmektedir. Ancak bu, doğum ve ölüm tarihleri dikkate alındığında böyle bir dostluğun var olduğunu kesin olarak kanıtlamaz. Bu hikâyeye Gazali'yi de ekleyerek bu sayıyı dörde çıkaranlar da olmuştur. Ayrıca birinci elden kaynağımız olan Cüveynî'de ve Hasan Sabbah'ın otobiyografisi olan eserinde böyle bir durumun belirtilmemesi de bu durumu kanıtlamaktadır.

İster siyasi ister entelektüel açıdan incelensin İsmaililerin karmaşık bir tarihi vardır. Orta Çağ'ın siyasi ve kültürel çalkantılarının baş döndürücü atmosferinde farklı mezheplere bölünmüş olmalarına rağmen İsmaililer, İslam dünyasının farklı coğrafyalarında devlet kurmayı başarmış ve İslam kültürünün siyasi ve kültürel tarihine damgasını vurmuştur. Siyasi alanda muhalifleri olan Sünni Selçuklu Devleti ve Abbasi Halifeliğine karşı dini ve siyasi muhalefetin mimarlarıydılar. Sünni İslam anlayışına karşı ortaya koydukları alternatif doktrin, Sünni alimlerin büyük tepkisine maruz kalsa da Sünni geleneğin farklı alternatif kurum ve yöntemler geliştirmesini de tetikledi. Nizamiye Medreseleri nasıl ki bu tepkinin eseriye, Sünni tasavvuf anlayışının Gazali eliyle yeniden inşası da İsmaili irfani kültürüne tepkinin tezahürlerinden biridir. İslam kelamının her alanında hem üslup hem de mahiyet itibarıyla farklı bir epistemoloji ve inanç inşa eden İsmaili düşüncesi, felsefi bir üsluba ve gnostik/Bâtınî bir yapıya sahiptir. İslam kültür tarihinde hem felsefi hem de dini açıdan farklı bir epistemoloji ve paradigma yaratan, Bâtını karakterdeki pek çok unsuru kendi din anlayışlarına uyarlayan İsmaili düşüncesinin çevredeki kültürlerde ve Neoplatonizm felsefesinde daha çok gnostik ve hermetik kültürün etkisi üzerine inşa edildiği söylenebilir. Antik Yunan felsefesinden Yahudiliğe, Hristiyanlıktan Hermetizme

kadar farklı din anlayışlarından etkilenecek senkretik bir yapı kuran İsmaililerin din düşüncelerinde düalist bir yapı hâkimdir. Bu düalist yapı, ilahlık anlayışından yaratılış teorisine, manevî âlem-maddi âlem ilişkisinden, peygamberlik-imamet ilişkisine, zahir ve zahir ayrımına kadar tüm kozmoloji, ontoloji ve epistemolojiye hâkimdir. Yine dini anlamada insanın ruh-beden ilişkisini içe doğru anlamak bu mezhebin genel karakterini göstermektedir.

Ezoterizm kavramı, her ne kadar ait olduğu mezhepten bağımsız olarak hem kelami konularda hem de tasavvuf din yorumunda aşırı görüşleriyle öne çıkan grupların ortak adı olsa da İslam mezhepleri tarih terminolojisinde ve özellikle Sünni gruplar açısından İsmailiye mezhebi ile örtüşmektedir. Gazali'den önce ve sonra farklı mezhep mensupları tarafından Bâtınilere karşı reddiye türü eserler yazılmıştır. Bu eserlerin genel içeriği, Bâtıniler hakkında objektif bilgiler vermekten ziyade, bu mezhebin her yönüyle sapkın ve İslam dışı bir hareket olduğunu ispat etmektir. Ayrıca bu eserlerde farklı grup ve isimlere sahip olan İsmaililer, aşağılanmak amacıyla "Bâtıniler" şeklinde tek bir mezhebin farklı biçimleri olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Öte yandan modern dönemde İsmaili külliyyatının ortaya çıkarılmasında büyük katkıları olan çağdaş İsmaili aydınları da savunma ve tepki refleksleriyle muhaliflerinin İsmaililer/Bâtıniler hakkında yazdıklarını hurafe olarak değerlendirmişlerdir. Cafer es-Sadık'ın vefatından sonra imamlık görevini kimin üstleneceği konusunda ana akım Şii-İsnaaşeriyye'den ayrılan İsmaili düşüncesi, tarih boyunca pek çok farklı gruba bölünmüş ve Müslüman dünyasında hem siyasi hem de kültürel alanda adından söz ettirmeyi başarmıştır. Bu araştırma verilerine dayanarak objektif bir değerlendirme yapılırsa İsmaililerin farklı mezhepsel formlarını tek bir çatı altında toplayıp İslam dışı olarak mahkûm etmek adil bir yargılama olmaz. Cafer es-Sadık'ın halefinin kim olacağı tartışmasıyla 148/765 yılında bağımsız bir Şii cemaati olarak tarih sahnesine çıkan ilk İsmaililer (Halis İsmaililer) ile Davutoğulları, Süleymaniler ve Ağa Han İsmailileri Günümüzde de varlığını sürdüren halklar, tarihsel süreç içerisinde farklı gruplara ayrılmışlardır. Bu gruplar bazı İsmaili doktrinlerinde birleşmiş olsalar da hem siyasi hem de fikri açıdan birbirlerinden ayrı değerlendirilmesi gereken mezheplerdir. Özellikle her mezhebin İslam dairesinin dışında tutulması gerekip gerekmediğini ve hangi fikirlerinin İslam inancına zararlı olduğunu tespit etmek için her mezheplerin dini literatürüne objektif bir şekilde bakmak gerekir.

Gazali, kendisinden önceki dört asırlık İslam medeniyetini yeniden yorumlayarak İslami ilimleri belli bir metodoloji üzerinde yeniden yapılandırmayı başarırken, aynı zamanda özünden uzaklaşmaya başlayan Müslüman toplumunun ahlaki zaaflarına da çözüm aradı. Kendisini yaşadığı yüzyılın müceddidi olarak tanımlayan Gazali, bu yenileme projesinin teorik ve pratik enstrümanlarını hem kişisel hem de toplumsal alanda hayata geçirmeye çalışmıştır. Onun yenilenme misyonunun iki önemli postulatı vardır: İlim ve amel/eylem. Bu misyonun nihai hedefi ise hem bireysel kurtuluş hem de toplumsal kurtuluştur. Hem bireysel kurtuluşun, hem de toplumsal kurtuluşun ilk şartı bilimsel ve entelektüel gelişmenin sağlanmasıdır. Gazali'ye göre bireysel ve toplumsal kurtuluşun ikinci önemli şartı, bireyi ve toplumu refaha kavuşturacak pratik uygulamalarla hayat bulan, sağlam ahlaki niteliklere sahip bireyler yetiştirmektir. Gazali'nin bu misyonu onun bir filozof kimliğini ortaya koymuştur. Yazdığı eserlerle, verdiği mücadelelerle ve sergilediği bireysel tavırlarla kendini yansıtan biri olduğu söylenebilir.

Gazali'nin ilmî hayatının bir diğer yönü olan "gerçeği keşfetme" çabası ve Müslüman toplumda üstlendiği yenilenme faaliyeti, onun ihya projesinin temel argümanlarını oluşturmaktadır. Bu diriliş projesi, bilimsel zihniyetin ve pratik uygulamanın Müslümanlarca hayata geçirilmesidir. Bilimsel zihniyet; İslami ilimlerin, toplumu kendi kaynaklarından besleyerek zihinsel olarak inşa etmeye, onları inanç ve amel bakımından bazı sapmalardan korumaya uygun bir temel üzerinde formüle edilmesidir. Pratik uygulama ise; Dinin fiili hayattaki ibadet ve işlemlerinin tüm gereklerinin, ilk neslin (saadet çağı) peygamberlik öğreti ve uygulamalarına uygun hale getirilmesidir. Gazali, düşünce ve eylem alanını bu şekilde formüle ettiği Müslüman toplumunun söz konusu kriterlerden uzaklaştığını fark etmiştir. Bunun sebebini fikri ve ameli yozlaşma olarak gören Gazali, bir âlim sorumluluğuyla çözüm üretme gayreti içine girmiştir. Onun öncelikli hedefi, İslam ilimlerinde ve İslam ahlâkında tespit ettiği erozyonun kültürel sebeplerini ortadan kaldırmaktır.

Gazali'ye göre bu zihinsel yıkımın nedeni, felsefi düşüncenin ve şeriatın zahiri yönlerini ihmal etme eğiliminde olan, dini ilimleri akademik bir uğraş olarak gören, uygulama alanında tembellik ve kayıtsızlığa neden olan Bâtını akımların giderek popülerlik kazanmasıdır. Gazali, felsefi ve Bâtını akımlarla mücadelesini toplumsal zeminde yansımaları olacak şekilde daha önce kurduğu ihya hareketinin bir parçası haline dönüştürdü. Gazali'nin ihya hareketi iki temel teori üzerinde konumlanmıştır: a) Müslümanları zihinsel olarak felce uğratan, İslami olmayan unsurlardan beslendiğini iddia ettiği felsefi ve Bâtını zihniyeti iptal etmek/yok etmek; b) İslam'ın kendi bilimsel geleneğini, kendi kaynakları olan Kur'an ve Sünnet doğrultusunda ve rasyonel düzeyde yeniden inşa ederek/canlandırarak bir "orta yol" inşa etmeye çalışmak. Bu yenilenme faaliyetinin pratikteki yansıması, felsefi düşüncenin İslami ilimlerden zararlı yönlerinin ayıklanması ve ortadan kaldırılması; Kelam ilminin muhtevasını felsefenin mantık prensibiyle rasyonelleştirerek, tutarlı ve işlevsel hale getirerek, yeni bir yöntemle inşa ederek dirilişin yönünü oluşturur. Yine Gazali gnostik düşüncenin İslami ilimlere sızmasını engellemek ve bu düşüncüyü benimseyen Bâtını anlayışı reddetmek için Sünni tasavvufun keşfedici bilgisini bir epistemoloji yöntemi olarak kurgulayarak rasyonelleştirme boyutunu oluşturmuştur.

Eserlerinde imha/yok etme ve ihya/diriltme yöntemleri kullandığı retoriğe de yansıyor ve eserlerinin genel içeriğinde çoğunlukla bu iki amacı güttüğü hissediliyor. Tehafüt/tutarsızlık, fedaih/saçmalık, kavasım/yıkıcı, mufassıl/ayırıcı gibi birçoğu eserlerinin başlıklarına da yansıyan kavramlar, onun döneminin etkili İslam-dışı fikirlerini yok etme gayretini gösteriyor. Diğer taraftan Gazali'nin kitaplarının adı olarak ihya/diriliş, munkız/kurtarıcı, kıstas/ölçüt, mizan/kural, mi'yâr/ölçü vb. kullandığı terimlerle kastettiği yok ettiği ideolojinin yerine koymak için İslam düşüncesinin temel unsurlarını yansıtan ifadelerdir. Gazali'nin eserlerinin içeriğindeki yıkım ve ihyanın amacı, felsefenin akli ön plana çıkarmasına ve akli çabayla tüm hakikatleri ispat etmesine rağmen, akli araçsallaştırıp vahyi anlamada bir rehber/araç haline getirmek önceliktir.

Diğer taraftan Bâtınilerin nassın zahiri manasını itibarsızlaştırmasını engellemek, zahiri manasını ön planda tutarak nassın herkes için bağlayıcı olması gerektiğini vurgulamak ve masum "imamet teorisi" yerine "masum peygamberlik öğretisini" prensip olarak meşrulaştırmaktır. Gazali, Sünni siyasetin mutlak rakibi haline gelen Bâtini-Nizârîlerin fikri yapısının yok edilmesini hedefinin merkezine yerleştirmiştir. Dönemin siyasi gücü olan Selçuklu Devleti için ciddi bir tehdit haline gelen Bâtini hareketi, tüm askeri müdahalelere rağmen ortadan kaldırılamamış ve propagandaları gün geçtikçe halk tarafından kabul görmeye başlamıştır. Gazali, bu hareketi İslam toplumunun ahlaki yozlaşmasının ana nedenlerinden biri olarak görmektedir. Zira ona göre Bâtınilerin ortaya koymaya çalıştığı şeriatı her yönüyle yorumlayan irfani mahiyetteki Şii hikmeti, şeriatın zahiri mahiyetini hiçe saymakta ve adeta İslam inancının özünü boşaltmaktadır.

Gazali, İslam'a düşman olarak gördüğü bu aşırı hareketi engellemek için bir dizi bağımsız eser yazmıştır. Diğer bazı eserlerinde de Bâtini fikirlerini eleştirmiş, hayatının her döneminde ve birçok eserinde Bâtini epistemolojisini ve gulat-ı Şia öğretisini hedef almıştır. Tamamen Bâtiniyye'yi hedef aldığı Fedâihu'l-Bâtiniyye, el-Kıstâsü'l-Müstakîm, Kavâsimi'l-Bâtiniyye, Huccetü'l-Hak gibi eserlerinin yanı sıra el-Munkız mine'd-Dalâl'i de bulunmaktadır. el-Mustasfâ, İhyâu Ulûmi'd. -Din, Faysalü't-Tefrika, Mişkâtü'l-Envâr, Mi'yâru'l-İlm gibi eserlerinde de Bâtini düşüncesini eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Faysalü't-tefrika, Esâsü'l-Kıyas ve Kânunu't-Te'vil gibi mantıkla ilgili eserleri başta olmak üzere belli konulardaki eserlerinin de yazılma nedenlerinin arka planında Bâtınilerin olduğu bilinmektedir. Çünkü Bâtıniler Talim/egitim doktrini ile mantığa karşı gelmişlerdir. Gazali, mantık kuralları uygulandığında masum imamdan öğrenme şeklinde kendini gösteren eğitime gerek olmadığını belirterek her zaman mantığı meşrulaştırmaya çalışmıştır. Öte yandan Bâtınilerin metinlerin yorumlanmasında düzensiz davrandıkları ve aşırı yorumlara gittikleri bilinmektedir. Gazali, esas itibarıyla teville karşı çıkmasa da, onun belli bir kurala tabi olmasını sağlamak amacıyla Kanunu't-Ta'vil'i yazmıştır. Faysalü't-Tefrika'nın amacı her ne kadar Müslümanların birbirlerini tekfir etme konusunda fazla ileri gitmelerini önlemek için tekfirin şartlarını belirlemek olsa da diğer taraftan Bâtınileri tekfir etmenin argümanlarını da ortaya koymaktadır.

Gazali'ye göre, Tanrı anlayışında son derece püriten bir yaklaşım sunan İsmaililik, Neo-Platonculukta görülen tamamen aşkın bir tanrı fikrinin kendine özgü İslami biçimini geliştirmiştir. Öte yandan hem dini düşüncenin hem de felsefenin en önemli tartışma konularından biri olan kozmolojideki Neo-Platonik "sûdur teorisi"nden etkilenen İsmaililerin bu teoriyi kendi arınma düşüncelerine uyarlayarak "ibda' teorisi"ni geliştirdikleri görülmektedir. İsmaili kozmolojisinde Allah'ın bütün sıfatları, "Akl-ı Evvel" ve "Nefs-i Külli" gibi ilk yaratılan semavi manevi varlıklara atfedilir. Allah'tan başka bazı kutsal/yüce varlıklara da ilahlık sıfatları atfetmeleri, Kur'an'ın tevhit ilkesiyle bağdaşmayan bir tutumdur. İsmaililer, peygamberliği ispat etmek için pek çok aklî deliller ortaya koymuşlardır. Peygamberliğin gerekliliği üzerinde ısrarla durmalarının temel amacı, nübüvvet ile imamet arasında kurdukları yakın ilişkiyle ilgilidir. Çünkü

ezoterik yorumun temel dinamiği zahir ve Bâtın ayrımının temelidir. Bu zahiri-bâtın epistemolojinin zahiri sorumluluğunu taşıyan peygamber ise "natık" dedikleri peygamberdir. Dini düşüncelerin temelini oluşturan düalist sistemin bu dünyadaki iki unsuru, "nâtık" ve "sâmit" adını verdikleri peygamber ve imamdır. İsmaililer imametın ispatı için peygamberliği esas almışlardır. Kıyamet ve sonrasındaki ahiret, cennet-cehennem, ödül-ceza gibi olayları tamamen sembolik olarak değerlendiren İsmaililer, ahiret inançlarını da gnostik öğretilerle paralel olarak inşa etmişlerdir. Her ne kadar kıyamet olayı bağlamında şeriatın ilgası bazı İsmaili düşünürler tarafından zaman zaman gündeme getirilse de bu iddia sabit ve sürekli bir yorum olmaktan ziyade yerel düzeyde benimsenmiştir. İsmaililerin ahiret hayatıyla ilgili yorumlarını Arap dilinin kuralları ve Kur'an öğretileri dikkate alındığında makul bir temele dayandırmak mümkün olmadığı gibi, İslam'ın ahiret hayatıyla ilgili öğretileriyle de bağdaşmaz.

Din bilgisinin kaynakları olan nasları yorumlama yöntemlerinden biri olan marifet epistemolojisinin en geniş şekli şüphesiz İsmaili yorum anlayışı içerisinde yer almaktadır. İsmaili kelamının düalist anlayışı daha çok metinlerin zahir-bâtın olarak anlaşılmasına dayanan yorum kurumunda kendini göstermiştir. İsmaili yorumu iki kutuplu "mesel-memsul" veya "zahir-bâtın" anlayışına dayanmaktadır. Buna göre her metinde bir zahir olduğu gibi bir de iç vardır ve esas olan da bu içtir. İsmaililer tevil doktrinine dayanak olacak pek çok aklî ve naklî delil ortaya koyarak bu anlayışı meşrulaştırmaya çalışmışlardır. İsmaili metinleri incelendiğinde, onların ortaya koyduğu hikmet epistemolojisinin, metinlerin lafzî anlamını ön planda tutan beyan epistemolojisinin önüne geçtiği fark edilir. Ayrıca İsmaili yorumunun nihai amacı Şii-Fatımi siyasi ideolojisini desteklemek, İsmaili davet teşkilatını ve bu teşkilatın organizasyon yapısındaki figürleri meşrulaştırmak ve sonuçta imamet kurumuna hizmet etmektir. İsmaililer bâtını yorumda aşırılıklara gitmekle kalmamış, aynı zamanda bu yöntemi imamların tekeline vererek bir irfanî bilgi aristokrasisi kurmuşlardır.

Gazali, eserlerinde İsmaililerden daima "Bâtını" veya "Talimiyye" olarak söz etmiş, onların dini anlayış ve yorum yöntemlerini İslam dışı görmüş, İsmailileri kâfir ilan etmiş, amaçlarının İslam'ı yok etmek olduğunu belirtmiştir. Gazali, Bâtınilerin dini anlamadaki yorum öğretilerini ve adeta peygamberle özdeşleştirdikleri imamet anlayışlarını, insanların peygamberlik kaynağına kayıtsız kalmasına ve peygamberlik otoritesinin sarsılmasına neden olmakla suçlamıştır. Gazali, Bâtınileri ve filozofları dini anlama meselesinde aynı bakış açısının iki farklı takipçisi olarak görmüştür. Bu nedenle o, Bâtınileri daima filozoflardan fikri beslenme almakla suçlamış ve filozoflar hakkında verdiği fetvaların aynısını Bâtıniler hakkında da vermiştir. Filozoflar ve Bâtıniler, Gazali'nin dinî yenilenme davasının yıkım ve iptali yönleriyle meşgul olsalar da asıl hedef Bâtınilerdi. Dönemin Sünni ideolojisine hem fikri hem de siyasi açıdan verdikleri zarar, filozoflardan daha fazlaydı. Ayrıca siyasi otorite Gazali'ye bu ideolojiyi yok etme görevini vermiştir.

Bâtınileri ahiret anlayışında filozoflarla paralel hareket etmekle suçlayan Gazali, ahiret olaylarını

tamamen sembolik gördükleri ve fiziki dirilişi inkâr ettikleri için inançsızlığa düştüklerini iddia ediyor. Gazali'nin Bâtınileri eleştirdiği yaratılış teorisi, peygamberliğin psikolojik yapısı ve ahiret ile ilgili olaylara ilişkin ortaya koyduğu benzer yorum biçimleri kendi eserlerinde de yer almaktadır. Gazali, Allah'ın sıfatlarını herhangi bir kutsal semavî varlığa atfetmese de bazı eserlerinde Bâtınilerin "ibda" nazariyesinden ve Akl-i Evvel, Nefs-i Külli gibi manevi varlığın mertebelerinden bahseder. Gazali'nin eserlerinde, Bâtınilerin ahiretteki ceza ve mükâfatın manevi olacağı gerçeğinden yola çıkarak yaptıkları Bâtını yorumların hemen hemen aynıları mevcuttur. Ancak Gazali'nin hem filozoflardan hem de Bâtınilerden farklılaştığı en önemli nokta, onun fiziki diriliş ve fiziki mükâfatın varlığı konusundaki ısrarıdır.

Gazali'nin Bâtınilerin imamlık teorilerini ve masum imamlık pozisyonunu hedef almaktaki temel hedefi, imamlık makamına karşı peygamberlik makamını yetkilendirme arzusudur. Talim öğretisi yerine akıl yoluyla elde edilen nesnel bilginin hakim kılınması düşüncesi vardır. Aklın mantıksal formları kullanarak ortaya çıkardığı nesnel bilgilerin de Kur'an kaynaklı olduğunu belirten Gazali, masum imamdan alınacak kontrol edilemeyen bilgiler yerine, kodları Kur'an'da verilen mantıksal bilgileri esas almayı amaçladı. Öte yandan Gazali'nin, dönemin meşru halifesinin kim olacağı tartışmasında siyasi hareket ederek Sünni Abbasi halifeliğini meşrulaştırmaya çalıştığı da söylenebilir.

Gazali'nin Bâtınilerde hedef aldığı temel konulardan biri Bâtını yorumdur. Gazali, Bâtınileri yorumda aşırıya kaçmakla suçluyor ve usulsüz hareket ederek metnin zahiri manasını ortadan kaldırdıklarını iddia ediyor. Dinin bilgi katmanlarının farklı olabileceğini kabul eden Gazali, prensipte yoruma karşı değildir ancak dış dinin herkesi bağlaması gerektiğine ve Bâtını yorumun elitist bir grup yaratarak onları dış dünyaya karşı kayıtsız bırakmasına ve yükümlülüklerden sıyrılmasına karşıdır. Bâtınilerin zahiri dini ortadan kaldırdıkları iddiası tartışmalı olsa da yoruma ısrarla ve abartılı vurgu yapmaları Bâtını zahirden üstün kılmaktadır. Gazali, hem bâtının zahirin önüne konulmasına karşıdır hem de yorumdaki düzensizlikleri önlemeye çalışır. Ona göre epistemik bilgiye öncelik verilmeli, irfani/sezgisel bilgi ise sınırlandırılmalı ve kamuya yayılmamalıdır.

Müslümanların içeriden ve dışarıdan karşılaştığı siyasi, askeri, kültürel ve dini etkiler, dini hayatın bozulmasına ve istikametlerinin bozulmasına neden olmuştur. İslam ilimlerinde ve İslam ahlakında görülen erozyonun kültürel sebepleri, dini ilimleri akademik bir uğraş olarak gören ve uygulama alanından soyutlayan felsefi anlayış, şeriatın İslam ahlakını bağlayan zahiri yönünü göz ardı etmeye çalışan Bâtını akımlar Gazali'nin mücadelesinin ana eksenine haline gelmiştir. Bu mücadeleyi bir yıkım/iptal ve diriliş/inşa hareketine dönüştüren Gazali, dönemin siyasi iktidarının kendisine dayattığı Batınilik ile mücadelesinde amacına ulaşmış ve onların fikirlerini tehlike olmaktan çıkarmıştır. Ayrıca Gazali, yaşadığı çağın siyasi, kültürel ve sosyolojik sorunlarına müdahale ederek son derece güçlü bir sosyal sorumluluğu yerine getirmiştir. Bu özelliğini eserlerine yansıtan Gazali, el-Münkızü mine'd-Dalâl'daki hakikat araştırmaları, filozoflar ve

Gazali'nin Hasan Sabbah ve Batınilikle Mücadelesi

Prof. Dr. İlhan Yıldız tarafından yazıldı.

Pazartesi, 26 Şubat 2024 01:06 - Son Güncelleme Pazartesi, 26 Şubat 2024 15:14

Bâtınilerle olan fikri mücadele, İhya'daki çok yönlü sosyal, ekonomik, siyasi ve dini eleştirileriyle, Nasîhâtü'l-Mülûk'te devlet yöneticilerini yönlendirmeleriyle bunu anlatmaya çalışmıştır. Onun mücadelesinin hedefi olan kişiler ve fikirler, çağının aktif olgularıdır. Onun 11. yüzyıldaki yoğun çabaları Müslüman düşüncesinin her alanına etki etmiştir. Güçlü bir felsefi eleştirmen olmasının yanı sıra sistematik bir kelimacı, müçtehit bir hukukçu ve hedefinde tasavvufa ulaşan sübjektivist bir İslam düşünürüdür. Onun mücadelesi sadece çağının sorunlarına çözüm bulmak değil, aynı zamanda İslam medeniyetinin birçok alanda karşılaştığı krizlerin çözümü için gelecekte izlenecek önemli bir metodoloji projesidir.

Not: Bu yazı makale, köşe yazısı vs. gibi akademik bir yazı değildir. Sadece ders notu olarak kullanılmaktadır.